

*Блащук Світлана
(Київ)*

ВНЕСОК АКАДЕМІКА М.М. БОГОСЛОВСЬКОГО В ДОСЛІДЖЕННЯ „РУСЬКОЇ ПРАВДИ”

Не дивлячись на тенденцію, що опанувала гуманітаристикою, стосовно історичної персоналістики, яка змінила попередній період замовчування великої кількості діячів, все таки залишається чимала кількість незвіданих та нерозкритих сторінок. Звісно, ми не можемо ігнорувати той факт, що багато тем, про які раніше і не згадували дослідники, уже описані та проаналізовані, багато забутих імен „повернулося в історію”. Втім, поряд з такими прогресивними позитивними тенденціями, іноді все ж за полем зору дослідників залишаються певні моменти, які, на перший погляд, є епізодичними, проте суттєвими для розвитку історичної науки взагалі. Напевно, саме одним з таким моментів, можна вважати роботу академіка М.М. Богословського стосовно дослідження „Руської Правди”. В даній студії ми повернемося саме до цієї теми, щоб показати, що робота вченого в цій царині, хоч і не була систематичною, проте продуктивною та значимою для розвитку наукової думки ХХ ст.

Радянська історична література небагатослівна в оцінці творчого шляху М.М. Богословського, за винятком спогадів про нього М.М. Дружиніна¹ і нарису Л.В. Черепніна², а також енциклопедичних та загальних праць з історії історичної науки³. Донедавна ця тенденція спостерігалася і в сучасній науковій думці, якщо не брати до уваги роботи, що стосуються періоду Петра I, автори яких так чи інакше не можуть не враховувати внесок у цю проблематику, зроблений академіком М.М. Богословським. Ситуація змінилась наприкінці ХХ ст., коли з ініціативи С.О. Шмідта почалося активне дослідження наукового спадку незаслужено забутих істориків⁴. За останні роки можна виділити таких сучасних дослідників, які присвятили статті та наукові дослідження М.М. Богословському – Л.А. Чорної⁵, Т.І. Халіної⁶, А. В. Мельникова⁷, О.Г. Пивоварової⁸ та ін⁹. Відмітимо і те, що в 2000 р. була проведена конференція, присвячена М.М. Богословському та О.Є. Преснякову. Велику пошукову роботу по віднайденню, дослідженню та опублікуванню наукових праць М.М. Богословського веде А.В. Мельников, завдяки його зусиллям вийшов перший том фундаментального дослідження „Петро Великий: Матеріали до біографії”¹⁰. Проте, зауважимо, що весь комплекс наукового доробку, який включає не лише монографічні дослідження, але й статті, лекції, підручники, рецензії, ще не став предметом спеціального дослідження. Тому документи, що зберігаються в фондах Архіву Російської Академії наук (далі – АРАН), Державного Історичного музею (м. Москва), Відділі рукописів Російської державної бібліотеки вводять нас у творчу лабораторію вченого, дають уявлення про характер його діяльності, дослідницький почерк та методологічну майстерність¹¹. М.М. Богословський ретельно готувався до кожної зустрічі зі студентами, про це красномовно свідчать його чорнові розробки проспектів лекційних курсів, планів практичних занять і семінарів. Що ж стосується його роботи по „Руській Правді”, то саме архівні матеріали є дуже цінними, оскільки жодні з них не були опубліковані, як за життя так і після смерті вченого.

Зацікавлення давньоруським юридичним пам’ятником у М.М. Богословського з’явилося ще в студентські роки і не пройшло до кінця його життя. Розглядаючи наукову та педагогічну діяльність вченого, ми можемо виділити певні етапи найбільш активної роботи над „Руською Правдою”.

Наприкінці 1897 р. – початку 1898 р. М.М. Богословський подав заяву на історико-філологічний факультет Московського університету про включення його в число приват-доцентів по кафедрі

руської історії. Слід відмітити, що наукове життя на рубежі ХІХ–ХХ ст. було сконцентроване саме в університетських стінах, які об’єднували інтелектуальну еліту. О.О. Кізеветтер у свої спогадах писав, що „Московський університет володів великою силою тяжіння, був всеросійським мікрокосмом”¹². Відповідно до тогочасних правил, йому належало прочитати дві лекції – одну за власним вибором, іншу по вибору факультету¹³. Відмітимо, що важливою частиною педагогічної діяльності професорів (не лише Московського університету) було читання лекцій. До них готувались дуже ретельно, прагнучи донести до аудиторії найновіші відомості в тій чи іншій галузі знання¹⁴. Такі традиції існували і в інших тогочасних вузах¹⁵. Тому й існували саме такі правила. Вчений обрав тему лекції „Значення реформи Петра Великого для російського дворянства”¹⁶. Тема другої лекції – „Руська Правда як історичне джерело”¹⁷ була названа факультетом, втім, можна сказати, цілком відповідала і запитам самого вченого¹⁸. В університеті він займався середньовічними юридичними пам’ятниками і у П.Г. Виноградова, і у В.О. Ключевського. Сам М.М. Богословський у своїх спогадах наголошував, що власному становленню як професійного історика він зобов’язаний своїм наставникам В.І. Герье, П.Г. Виноградову та В.О. Ключевському¹⁹. Вони були викладачами в університеті і найбільше вплинули на майбутнього вченого. Саме їх він вважав корифеями науки, учителями з великої літери та прагнув наслідувати²⁰. Їх школа відчувається вже в самому трактуванні питання, даного в лекції М. М. Богословського: „«Руська Правда» відноситься до циклу тих середньовічних пам’ятників, які прийнято називати «варварськими правдами»”²¹. І далі автор згадує правди Салічну, Вестготську, Бургундську, Ріпуарську, Алеманську, Баварську, Фризьку та інші. „У кожного народу на певному етапі його розвитку з’являється потреба записати судовий звичай, що діє. Перераховані закони і були здійсненням цієї потреби”²². Зіставляючи між собою правди німецькі і руську, автор підкреслює характерні для всіх них риси: вони неповні, не охоплюють собою всього права, що діє, і тому не є „зведенням законів” у повному розумінні цього слова. Це були головним чином тільки судобники, тобто укладення про стягнення за різні злочини та правопорушення і статuti судочинства. Проте, М.М. Богословський показує перевагу „Руської Правди” насамперед в тому, що, „страждаючи неповнотою”²³, в ній „все–таки можна вловити деяку, зрозуміло, далеко не досконалу схему”²⁴, тоді як в німецьких правдах розташування статей „занадто хаотичне”²⁵.

Характеризуючи „Руську Правду” як джерело, М.М. Богословський відзначає два можливих до неї підходи: як до пам’ятника права і як до документа, що відобразив різні сторони тогочасного життя (політичний лад, економічний устрій, соціальні відносини). Наводячи ряд прикладів використання „Руської Правди”, М.М. Богословський робить обмовку: „передбачити і показати ті випадки, в яких історик повинен буде звертатися до неї за відомостями або доказами – неможливо. Це залежить від особистих талантів і винахідливості кожного: геніальні дослідники якнайдавніших епох грецької або римської історії іноді по декількох уцілілих стрічках творили стрункі гіпотези і воскрешали цілі картини тогочасного життя”²⁶. Це зауваження зроблене на основі досвіду семінарія В.П. Виноградова²⁷. Тому „Руська Правда” – є цінним джерелом на лише для вивчення права, але й для вивчення інших сторін тогочасного життя²⁸. Опираючись на доробок своїх попередників професор зазначає, що „навіть в своїй найдавнішій Короткій редакції „Руська Правда” – це збірник, складений з різних за змістом та часом укладання частин, тим більше, що половина відноситься до пізнішої Поширеної редакції, що склалася уже в ХІІ–ХІІІ ст.”²⁹ М.М. Богословський наголошував на тому, що до цього джерела потрібно відноситись дуже обережно: „оскільки... джерело настільки інформативне, настільки ж і небезпечне. Ці небезпеки його, як документа – двоякі: одні випадкові і небезпека помічається в тому, що вона не достатньо пояснена та витлумачена, інші постійно притаманні їй по її природі, оскільки недостатньо засобів для її перевірки. Ці небезпеки заключаються в тому, що «Руська Правда» містить в собі, напевно, те, що не знало сучасне їй життя, а по–друге сучасне їй життя знало багато такого, чого не знала «Руська Правда»”³⁰. І дослідники не можуть

ігнорувати той факт, що „епоха, до якої відноситься «Руська Правда», залишила нам дуже мало пам'яток, при допомозі котрих можна було б перевірити дію «Руської Правди» в житті»³¹. Однак, можна констатувати факт, що уже на той час „багато що роз'яснено в цьому загадковому пам'ятнику, втім значною мірою він залишається загадкою»³², і тому дослідники мають дуже обережно відноситись до інформації, що там міститься.

М.М. Богословський розбирає також труднощі, які встають перед дослідниками „Руської Правди”: її текст далеко ще не пояснений і не витлумачений; неясно, якою мірою норми пам'ятника знаходили реалізацію в дійсності; Правда не повністю відображає побут епохи. В цілому лекція досить чітко підсумовувала деякі результати джерелознавчого дослідження „Руської Правди» в історичній літературі й намітила ті складнощі, що їх слід було подолати³³.

Власне бачення цілей та завдань історичної науки М.М. Богословський реалізовував в своїх лекційних курсах, проте, ще раз наголосимо, що офіційно виданого системного загального курсу його лекцій з історії Росії не існує. Лекція М.М. Богословського „Руська Правда як історичне джерело», як і всі, не містила громіздких теоретичних схем і не була перенасичена науковою термінологією³⁴. Вона відрізнялася, за словами С.В. Бахрушина, вмінням „поєднувати образність мови з простотою»³⁵. Однак, це не означає, що для М.М. Богословського менш значущими були методологічні та теоретичні питання³⁶. Як вчений і педагог М.М. Богословський ніколи не протиставляв наукову діяльність і педагогічну. Виступаючи в 1926 р. на засіданні АН СРСР, він говорив: „справжня наукова освіта може йти лише там, де твориться наука, де здобувають нові наукові надбання»³⁷. В.І. Пічета в листі до вдови М.М. Богословського писав, що вчений був людиною великого таланту, своїми лекціями вчив мислити та показував як потрібно працювати³⁸.

Тому вважаємо, що для неупередженого відтворення історіографічного процесу, доцільним було б привести лекцію М.М. Богословського „Руська Правда як історичне джерело», у вигляді додатку до даної студії³⁹. Вказана лекція зберігається у фонді М.М. Богословського (Ф. 636) АРАН. Лекція відклалася в одному примірнику, це автографічний російськомовний текст, написаний на цупкому папері картонного типу.

Наступним етапом, назвемо роботу М.М. Богословського на семінарі з „Руської Правди». Як зазначає сучасний казанський дослідник Г.П. Мягков: „іншою продуктивною формою навчання істориків в тогочасних російських університетах стали семінари, що стверджувались зусиллями професорів, які пройшли школу семінарів в німецьких вузах»⁴⁰. На це можна зауважити, що на рубежі ХІХ–ХХ ст. була підготовлена надійна науково-викладацька зміна уже не закордоном, а й у власних стінах. Найбільш розвиненої форми в Московському університеті семінари досягли в педагогічній практиці П.Г. Виноградова, М.М. Богословського та ін.⁴¹

Розквіт наукової та педагогічної діяльності М.М. Богословського припадає на 1910-ті рр. І саме в цей час, в 1911 р. М.М. Богословський на історико-філологічному факультеті Московського університету проводив семінар з „Руської Правди»⁴². З метою кращого розкриття специфіки, як протікала робота на семінарі, ми звернемося до спогадів одного з його учнів Н.М. Дружиніна, який зазначав, що „обдарування педагога ще яскравіше позначалося у М.М. Богословського на семінарських заняттях»⁴³. Семінар по „Руській Правді» був призначений для студентів початківців, однак з-поміж першокурсників були не лише вчорашні гімназисти, а й більш зрілі студенти, що пройшли раніше курс на інших факультетах. Проте, для всіх семінар М.М. Богословського давав надзвичайно багато. Перше учбове півріччя М.М. Богословський, сидячи за кафедрою, спокійно і вдумливо своїм проникливим голосом читав і докладно тлумачив кожну статтю „Руської Правди». Це були уроки наукового аналізу давнього важкого тексту, що вимагав залучення різних джерел і посилань на різноманітні монографії. Учасники семінару уважно слухали професора і записували його пояснення. Час від часу студенти ставили запитання, яке відразу знаходило відповідь. Підсумком

цих чотиримісячних занять було сприйняття методу самостійного критичного аналізу юридичного пам'ятника. Ці коментарі вченого давали багато нового, цікавого і повчального, а головне, вони учили мислити над пам'ятником, витягувати з нього основне і найважливіше, застосовувати до нього прийоми тлумачення, вироблені сторіччями наукової думки⁴⁴.

На перший погляд може здатися, що занадто багато часу було витрачено вченим на тлумачення статей „Руської Правди”. Проте слухачам даного семінару та викладачам університетів тоді таке і на думку не спадало. Існували певні традиції викладання у вузах, і однією з таких традицій було глибинне вивчення історичних джерел, які дозволяють більш глибоко проникнути в епоху, що розглядалась. М.К. Любавський наголошував, що дуже важливим моментом на таких заняттях було вивчення мови та термінології пам'ятника, таким чином ці семінари були лабораторіями з підготовки перших самостійних дослідників в галузі руської історії⁴⁵. Викладачі старались не залишати поза увагою навіть найменші деталі, оскільки саме вони іноді були єдиним поясненням певних історичних подій або явищ.

У другому півріччі заняття приймали іншого характеру: на основі попереднього вивчення „Руської Правди” кожен студент обирав собі тему з переліку, запропонованому професором. Самі теми були сформульовані так, щоб ті, які займаються, могли вивчити основні питання, що висувуються давнім юридичним пам'ятником. Опанувавши тему, студент повинен був представити письмову доповідь; за вибором М.М. Богословського краща доповідь читалася автором з кафедри. Заздалегідь з його текстом ознайомлювалося два офіційні опоненти з числа учасників семінару. Після виступу доповідача офіційні опоненти висловлювали свої критичні зауваження і спалахувала наукова суперечка, яка носила характер самостійного диспуту. Сама зовнішня обстановка такого заняття нагадувала справжній науковий диспут, які можна було спостерігати в університеті під час захисту магістерських і докторських дисертацій. Доповідач сидів за кафедрою, а перед кафедрою, попереду студентських лав, стояв стіл, за яким знаходилися офіційні опоненти. Сам керівник семінару сідав віддалік і протягом всього заняття непомітно, але уміло, керуючи обміном думок, прагнув не висуватися вперед і не нав'язувати своїх поглядів. Після закінчення полеміки, в якій брали участь і неофіційні опоненти з числа всіх охочих, М.М. Богословський підводив підсумки і давав оцінку доповіді і виступам опонентів⁴⁶.

З усього чітко видно, що з самого початку вчений відносився до викладацької роботи з великою відповідальністю⁴⁷. На сторінках щоденника М.М. Богословського міститься багато заміток стосовно прочитаних ним студентських рефератів та прослуханих доповідей. Високу оцінку у нього заслужити було не так то й легко, так як він досить строго підходив до наукових праць учнів, рецензії на які також занотовано у щоденнику вченого⁴⁸. Це свідчить, що М.М. Богословський з повагою та на рівні відносився до своїх учнів. Він умів цінувати чужий талант, навіть просто чітко та вміло сформульовану думку⁴⁹.

Говорячи сучасною мовою, на своїх семінарських заняттях М.М. Богословський використовував рольову гру, до якої вдаються і до сьогодні у середніх та частково у вищих навчальних закладах. Всі, хто застосовують дану методику, погодяться з тим, що вона є дуже ефективною, оскільки ця система занять стимулює ініціативу студентів, і головне, порушує їх самостійну наукову діяльність, вимагає від них самостійної роботи і вміння точно формулювати свої думки та висновки. Цей семінар у науково-педагогічній діяльності М.М. Богословського був значимий, і не тільки для слухачів цього курсу, але й для самого вченого. За його словами, 1910/11 навчальний рік пройшов дуже вдало, завдяки зацікавленості та вмінням його студентів. Підсумовуючи роботу на семінарі протягом року, зауважив, що він „особливо радий тому, що в цьому році семінар був оркестром без диригента”⁵⁰. Проте, згідно зі словами його учня професора М.М. Дружиніна, насправді це було не так: „не дивлячись на високу активність і ініціативність студентів, з початку і до кінця ми йшли вперед під

безпосереднім керівництвом та впливом досвідченого педагога⁵¹. Отже, відмітимо, що М.М. Богословському бездоганно вдалося створити ілюзію „оркестру без диригента”, що, звісно і позначилось на ініціативності студентів та стимулювало їх власні наукові пошуки.

Тут варто згадати, що відомий дослідник середньовічної історії та „Руської Правди” М.М. Тихомиров під час свого навчання в Московському університеті відвідував семінари М.М. Богословського з вивчення Псковської Судної грамоти, і зауважив, що цей семінар став своєрідним етапом його наукового зростання і відзначив, що саме тоді у нього зародився інтерес до джерелознавства⁵².

Відмітимо, що, ще будучи студентом, М.М. Богословський, в 1887/88 академічному році, відвідував спецкурс, який проводив В.О. Ключевський для старших студентів, присвячений давнім юридичним пам'яткам – „Руській Правді” і Псковській Судній грамоті. Своє поважне ставлення до В.О. Ключевського М.М. Богословський зберіг протягом всього життя. У привітальній промові на честь 30-ліття роботи В.О. Ключевського в Московському університеті, він говорив про свого вчителя так: „в старих, убогих аудиторіях з темними вікнами на наших очах творилась недосяжна таємниця художньої творчості; ви брали на наших очах загадку, здавалося, невирішену, порівнювали, протиставляли, шукали схожість, встановлювали розбіжності і яскраве світло змінювало наше здивування”⁵³. Однак, що стосується згаданого вище семінару, зі спогадів М.М. Богословського, можна побачити, що ці заняття проходили за іншою схемою. В. О. Ключевський фактично „ці джерела коментував сам статтю за статтею, тим самим не залишаючи нічого на долю самостійної роботи студентів”⁵⁴, пізніше М. М. Богословський у своїх спогадах напише, що це „були ті ж лекції, але спеціального характеру”⁵⁵. Та й інші учні В.О. Ключевського так само згадують про його семінари, зокрема В.І. Пічета писав: „Ключевський не вчив нас працювати з пам'ятником і не вводив нас в лабораторію наукової роботи, а займався тлумаченням «Руської Правди», її статей, окремих слів і виразів. Ми не вчилися працювати на семінарі Ключевського, оскільки не пробували своїх наукових сил під керівництвом такого майстра, яким був В.О. Ключевський”⁵⁶. Ю.В. Готьє також наголошує, що його семінари швидше нагадували лекції, однак спеціальні за характером⁵⁷.

Як ми побачили зі спогадів Н.М. Дружиніна, М.М. Богословський зовсім по іншому вибудовував роботу на власному семінарі, прагнучи активізувати самостійну роботу студентів і тим самим навчаючи їх думати та чітко формулювати власні думки, навіть якщо вони не співпадали з уже ustalеними в історичній науці того часу. Тому М.М. Богословський при проведенні семінару прагнув показати студентам всі думки та тлумачення документу попередниками і сучасними йому істориками⁵⁸. Трактуючи ту чи іншу статтю „Руської Правди”, залучав для пояснення всю відому йому на той час літературу, і це чітко видно з його чорнових записів по семінару, де кожна стаття Академічного списку розписана до найменших деталей. В АРАН зберігаються роботи відомих дослідників В.І. Сергєєвича⁵⁹, М.В. Калачова⁶⁰, К.Л. Гетца⁶¹, І.О. Стратонова⁶² з правками та коментарями М.М. Богословського, які він, скоріш за все, вносив саме при підготовці до даного семінару.

Наступним цікавим документом, який зберігається у фонді академіка М.М. Богословського в АРАН, є „Руська Правда. Вступ та переклад тексту”⁶³. Ця робота викликає неабияке дослідницьке зацікавлення в контексті даної студії, оскільки сам виклад матеріалу вказує на те, що це є своєрідне монографічне дослідження, або скоріш за все, посібник для студентів, присвячений безпосередньо „Руській Правді”. Л.В. Черепнін відніс даний архівний документ до робочих матеріалів по семінару⁶⁴. І, можливо, він мав рацію, проте не виключено – М.М. Богословський виношував задум підготувати та опублікувати невеликий посібник на основі матеріалів свого семінару, оскільки вище уже зазначалось про те, що дослідник, опираючись на значний доробок вчених ХІХ ст., все таки по-новому тлумачив даний пам'ятник. А крім того, вчений, напевно, думав про те, щоб забезпечити

першоджерелом якомога більше студентів, щоб полегшити їх підготовку до семінару.

Проблема з першоджерелами на той час в університетах була досить гострою. Згадаймо лише київського дослідника М.Ф. Владимирського-Буданова, який з травня 1875 р. викладав в університеті Св. Володимира (м. Київ) на кафедрі історії руського права⁶⁵, що відразу взявся за укладання хрестоматії зі свого предмету. За висловом самого М.Ф. Владимирського-Буданова, „студенти були раніше позбавлені будь-якої можливості познайомитися з пам’ятками, а якщо і діставали якісь, то не мали посібників для правильного розуміння їх, тлумачення були часто протиречиві та мали безліч грубих помилок, оскільки виходили з рук юристів, які не мали якої б то не було філологічної освіти”⁶⁶. Значною вадою викладання історії права та й історії взагалі була відсутність збірників першоджерел, що виключало можливість для студентів ознайомитись з ними. Як бачимо, цей суттєвий момент хвилював на той час багатьох як українських, так і російських дослідників, особливо фахівців з історії середньовічної Східної Європи⁶⁷. Саме цю прогалину щонайперше взявся заповнити М.Ф. Владимирський-Буданов, оскільки на своїх практичних заняттях роботі з першоджерелами вчений приділяв значну увагу; а робота зі студентською аудиторією була основою його педагогічної та наукової діяльності. Вже у 1872, 1873, 1875 рр. послідовно вийшли три випуски „Хрестоматії з історії руського права” – праці, що витворилась у безпосередньому спілкуванні з аудиторією та включала найбільш цінні юридичні пам’ятки з коментарями до них. І саме такою працею, можливо, мала стати робота М.М. Богословського „Руська Правда. Вступ та переклад тексту”, втім це мав буди посібник конкретно з одного давньоруського джерела.

Вказана робота поділена на три частини: в першій (вступ) автор показує зовнішню історію пам’ятника, відомості про текст, редакції „Руської Правди”, фамілії списків, а також переклад тексту⁶⁸, в другій автор наводить власне текст пам’ятника⁶⁹, в третій міститься коментар⁷⁰. Починається виклад в даному документі, як і в будь-якому класичному дослідженні, з історії відкриття М.Н. Татищевим „Руської Правди”, далі М.М. Богословський робить поділ списків на редакції. Він виділяє три редакції: Коротку, до якої відніс 7 списків; Поширену – більше 40 списків; Скорочену – 2 списки⁷¹, зазначаючи при цьому, що поділ на три редакції вперше прийнятий був В.І. Сергеевичем⁷² та М.Ф. Владимирським-Будановим⁷³. Проте, уже у виданні 1904 р.⁷⁴ В.І. Сергеевич змінює свою позицію і виділяє ще четверту редакцію, поділивши „Коротку Правду” на дві самостійні частини – редакції. З цим категорично не погоджується М.М. Богословський, який хоч і вважає, що „Коротка Правда” – це дійсно „не звід законів, а просто збірник статей”⁷⁵, які виникли в різний час, і дійсно складається з двох самостійних частин, проте окремо одна від одної ці частини не могли і не можуть існувати. „Поширена Правда”, за його словами, це „збірник статей не лише різних за часом виникнення, але й суперечливих та не узгоджених між собою”⁷⁶. Що ж до часу виникнення „Руської Правди”, то на це питання автор відповідає не зовсім конкретно, вказуючи на XI-XIII ст.⁷⁷ Те, що „Правда” в літописі розміщена під 1016 р., за його словами, ще ні про що не свідчить, оскільки даний документ був включений до літопису набагато пізніше, та й сам зміст документу говорить за те, що це не цілісний акт⁷⁸. А от про „Поширену Правду” говорить вже більш конкретніше, посилаючись на те, що стаття про відсотки складена за часів Володимира Мономаха, отже, „час виникнення її не раніше 1113 р.”⁷⁹ Допустимо, що М.М. Богословський, опираючись на таких авторитетних дослідників як В.І. Сергеевич та М.В. Калачов, багато в чому не погоджувався з ними щодо розбору тексту „Руської Правди”, про це красномовно свідчать не тільки вказані вище ремарки, а й правки, зроблені рукою М.М. Богословського у працях названих дослідників. Звісно, що ці суттєві моменти позначились і на розумінні тексту.

Далі автор робить невеликий огляд літератури з „Руської Правди” та дає характеристику працям відомих на той час дослідників, які, на його думку, заслуговують на особливу увагу, і праці яких потрібно вивчати в першу чергу. Найбільшої уваги в цьому переліку, на думку М.М. Богословського

заслужують праці М.В. Калачова, оскільки „саме ним вперше «Руська Правда» була опублікована науковим способом”⁸⁰, проте, звісно, як і кожна перша наукова спроба, це видання не було позбавлене недоліків, які ускладнювали розуміння пам’ятки не лише студентами, а й дослідниками.

Виходячи з цього, дозволимо собі припустити, що, вивчивши всі відомі на той час матеріали по „Руській Правді”, М.М. Богословський хотів зробити власний посібник з цього джерела, і тим самим полегшити самостійну роботу студентам. Коли саме була написана дана робота ми точно сказати не можемо, оскільки дату автор не поставив, проте можемо припустити, що потребу в такому посібнику М.М. Богословський уледів тоді, коли сам зіткнувся з певними проблемами при підготовці матеріалів до свого семінару. По-перше – це проблема відсутності в достатній кількості потрібних посібників, оскільки посібники ХІХ ст. уже стали бібліотечними раритетами. По-друге – наукова думка розвивалась, дослідники по-новому читали уже здавалося прочитаний та досліджений текст, виникали нові думки, не завжди вірні, втім певною мірою обґрунтовані та аргументовані. А, оскільки не всіх студентів цікавила рання тематика, і вишукувати раритетні посібники, щоб побачити та прослідкувати зміну думок, не всі мали бажання, тому М.М. Богословський, як досвідчений викладач, хотів донести саме необхідне і цікаве до всіх своїх слухачів. Крім того, що є не менш важливим, на нашу думку, готуючись до семінару дослідник проштудіював майже всю відому на той час літературу з даної проблематики, сформулював власне бачення „Руської Правди”, яке хотів донести до своїх слухачів. Вказана робота, на нашу думку, заслуговує на більш детальне опрацювання та, можливо, опублікування, як досить цінне ілюстративне джерело для розуміння історичних поглядів М.М. Богословського та основ, на яких виховувались історики середини ХХ ст.

Наступним етапом дослідження „Руської Правди” в біографії М.М. Богословського можна вказати період існування Підкомісії по підготовці до видання „Руської Правди” при Археографічній комісії АН СРСР. В 1922 р. його було обрано членом АК РАН. Це засвідчує про те, що його інтерес до більш ранньої тематики, зокрема до вивчення „Руської Правди”, яким він займався в молоді роки не ослаб і на схилі його життя. Вже майже напередодні смерті М.М. Богословський включився в роботу з підготовки академічного видання (по всіх відомих списках) „Руської Правди”, із занять якої, можна сказати, почався його шлях у науку.

Наприкінці 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст.⁸¹ досить гостро постало питання про нове видання „Руської Правди”. З документів стає відомо, що питання підготовки академічного видання „Руської Правди” розглядалося на засіданнях Археографічної комісії АН СРСР (далі АК АН СРСР) ще на початку 1920-х рр., саме тоді було вирішено провести широку пошукову роботу по виявленню нових списків цього пам’ятника та їх опрацювання. Як пригадував пізніше вчений секретар історико-археографічної комісії АН СРСР, доручено цю роботу було вже тоді провести С.В. Юшкову⁸². Зауважимо, що конкретні терміни виконання роботи не вказувалися.

Нового імпульсу ця проблема набула наприкінці 1920-х рр. З протоколів засідань АК АН СРСР, що зберігаються в Санки-Петербурзькому філіалі архіву РАН, стає відомо, що 1 липня 1928 р. на засіданні Постійної історико-археографічної комісії АН СРСР було розглянуто питання про нове видання „Руської Правди”⁸³. В прийнятому рішенні йшлося про створення спеціальної Підкомісії на чолі з академіком Є.Ф. Карським. Секретарем Підкомісії було обрано Б.Д. Грекова. До складу Підкомісії ввійшли відомі спеціалісти з середньовічного російського та західноєвропейського джерелознавства: М.М. Богословський, П.Г. Васенко, В.Г. Гейман, О.Є. Пресняков, М.Д. Приселков, І.І. Яковкін. Пізніше були залучені й інші дослідники. Зокрема, на засіданні 17 жовтня 1928 р. С.Ф. Платонов запропонував залучити до роботи Підкомісії С.В. Юшкова. До складу Підкомісії ввійшли також: М.Н. Сперанський, В.П. Любимов, Д.Н. Єгоров, Ю.В. Готьє, М.К. Любавський, Д.М. Петрушевський⁸⁴. Як бачимо, Підкомісія залучила до співпраці над виданням „Руської Правди” кращих дослідників цієї пам’ятки.

Що ж до роботи М.М. Богословського у даній Підкомісії, то зауважимо, що на першому засіданні,

яке відбулося 28 вересня 1928 р.⁸⁵, він був відсутній. Про це свідчить лист, який вчений одержав 3 жовтня 1928 р.⁸⁶ з АК (за підписом голови С.Ф. Платонова і А.І. Андреева на бланку АН СРСР) з пропозицією узяти на себе „організацію роботи в московських сховищах на предмет виявлення текстів «Руської Правди»”. Додатком до листа також була копія протоколу першого засідання Підкомісії⁸⁷. Робота, за задумом членів Підкомісії, мала протікати дуже жваво та продуктивно, а результатом мало стати опрацювання вже відомих на той час та нововіднайдених списків „Руської Правди” для підготовки нового видання.

Підкомісія проіснувала недовго, проте, її існування стало поштовхом для активізації роботи багатьох дослідників⁸⁸. Робота Підкомісії розпалась на два напрямки, і дослідники, в залежності від того як трактували давньоруський пам’ятник, продовжували свою роботу, втім М.М. Богословський не встиг взяти участь в цьому заході. Видання було здійснене через багато років після його смерті. Як відомо, М.М. Богословський помер 20 квітня 1929 р., тому внесок у роботу Підкомісії за короткий час не міг бути значний, однак сам факт, що його було залучено до роботи поряд з такими відомими дослідниками „Руської Правди”, як Б.Д. Греков, Є.Ф. Карським, В.П. Любимов, С.В. Юшков говорить сам за себе. Всі добре знали, що джерелознавчий аспект був одним з домінуючих в науково-педагогічній діяльності М.М. Богословського, а робота зі списками „Руської Правди” не була новою для вченого, а мала досить міцну основу. Вище вже було сказано, що ним було прочитано лекції та проведено семінари, присвячені давньоруському пам’ятнику, при підготовці яких історик проводив велику науково-пошукову роботу. Крім того, він з 1921 р. був головою Історико-суспільного відділення Московського історичного музею і керував в музеї відділом історії XVII ст. де, за даними В.П. Любимова, зберігається більше 20 списків „Руської Правди”⁸⁹. Тому, М.М. Богословський, працюючи в Історичному музеї, міг безпосередньо, на місці опрацьовувати списки, що там зберігались.

Підводячи підсумок, ще раз підкреслимо, що в основі викладацької діяльності М.М. Богословського лежало тверде переконання в єдності науки й освіти. „Викладання лише добутих іншими знань не пов’язане з джерелом наукової творчості, втрачає свою свіжість, зводиться до повторення одного і того ж, стає непорушним, стоячим, рутинним, робиться схоластикою і розходиться з наукою”⁹⁰. Ця думка була висловлена майже століття тому, але звучить дуже актуально і сьогодні. Думки вченого, завдяки великій популярності його лекцій та семінарів серед студентів Московського університету, були широковідомими і вплинули не лише на становлення майбутнього покоління істориків, а й на розвиток історичної науки в цілому. І, звісно, можна констатувати, що М.М. Богословський залишив помітний слід у дослідженні такого давньоруського юридичного пам’ятника як „Руської Правди”. І цей внесок визначний не лише його власними дослідженнями, а, в більшій степені, його вмінням привити тягу та любов до дослідження історичних джерел, вміння думати та аналізувати, робити власні висновки не на безпредметному ґрунті, а спираючись на давні тексти. Вже на його напрацюваннях базувалися подальші студіювання цього пам’ятника давньоруської доби. Ілюстрація такої наукової тяглості є перспективною для подальших розробок.

¹ Дружинин Н.М. Избранные труды. Кн. 4. Воспоминания, мысли, опыт историка / Отв. ред. С. С. Дмитриев. – М.: Издательство «Наука», 1990. – С. 186–193.

² Черепнин Л.В. Академик Михаил Михайлович Богословский // Исторические записки. – М.: Издательство «Наука», 1974. – Т. 93. – С. 223–271; Его же. Академик М.М. Богословский // Черепнин Л.В. Отечественные историки XVIII–XX вв.: Сборник статей. – М.: Издательство «Наука», 1984. – С. 92–131.

³ Записка об ученых трудах проф. М.М. Богословского // Известия Российской Академии наук. – Серия 6. – 1920. – Т. 14. – № 1–18. – С. 158–160; Платонов С.Ф., Успенский Ф.И., Никитинский А.В. Записка об ученых трудах проф. Московского университета М. М. Богословского // Известия Российской Академии наук. – Серия 6. – 1921. – Т. 15. – № 1–18. – С. 177–182; Рубинштейн Н.Л. Русская историография. – М.: ОГИЗ Госполитиздат,

1941. – С. 498-499; *Шапиро А.Л.* Русская историография с древнейших времен до 1917 г. Учебное пособие. – СПб.: Издательство «Культура», 1993. – С. 581–585.
- ⁴ *О.Г. Пивоварова.* Русская история в трудах М.М. Богословского. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Специальность 07.00.09 – историография, источниковедение и методы исторического исследования. – М.: Московский государственный областной университет, 2006. – С. 9.
- ⁵ *Черная Л.А.* Введение // М. М. Богословский. Историография, мемуаристка, эпистолярная (научное наследие). – М.: Издательство «Наука». – С. 3–12.
- ⁶ *Халина Т.И.* Богословский Михаил Михайлович // Историки России. Биографии / Составитель, ответственный редактор А.А. Чернобаев. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – С. 426.
- ⁷ *С.Ф. Платонов.* Неизданный некролог М.М. Богословскому / Публикация Мельникова А. В. // Археографический ежегодник за 1998 год. – М.: Издательство «Наука», 1999. – С. 388–396; *Мельников А.В.* М.М. Богословский в воспоминаниях современников // Археографический ежегодник за 2000 год. – М., 2001. – С. 280-300; *Его же.* Архивное наследие академика М.М. Богословского (1867–1929 гг.): реконструкция и научное использование. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Специальность 05.25.02 – документалистика, документоведение и архивоведение. – М., 2006.
- ⁸ *О.Г. Пивоварова.* Историко-педагогическая деятельность М.М. Богословского // Отечественная история. – 2005. – № 5. – С. 151–158; *Ее же.* Русская история в трудах М.М. Богословского. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 2006. – 36 с.
- ⁹ *Шмидт С.О.* Вступительное слово на конференции, посвященной научному наследию М. М. Богословского и А.Е. Преснякова // Археографический ежегодник за 2000 год. – М., 2001. – С. 247–250; *Неберекутина Е.В., Сафонова Т.В.* Дневник М.М. Богословского // Археографический ежегодник за 2000 год. – М., 2001. – С. 271-279; *Филимонов С.Б.* М.М. Богословский (1867–1929): [Краткая биографическая справка] // Отечество: Краеведческий альманах. – М., 1993. – Вып. 4. – На 4-й стр. обложки; *Его же.* М.М. Богословский. Областная история России, ее научное обоснование и современные задачи / Предисл., подгот. текста к републикации // Отечество: Краеведческий альманах. – М.: 1993. – Вып. 4. – С. 5–15; *Его же.* Доклад М.М. Богословского о В.О. Ключевском на заседании общества «Старая Москва» / Предисл., подгот. текста к печати // Археографический ежегодник за 1991 год. – М.: Издательство «Наука», 1994. – С. 304–305.
- ¹⁰ *Богословский М.М.* Петр Великий: Материалы для биографии: в 6 тт. Т. 1. Детство. Юность. Азовские походы. 1672–1697 // Отв. редактор С. О. Шмидт, подготовка текста А.М. Мельникова. РАН, Археографическая комиссия. – М.: Издательство «Наука», 2005. – 535 с.
- ¹¹ *Халина Т.И.* Богословский Михаил Михайлович // Историки России. Биографии. – С. 430.
- ¹² Кизеветтер А. А. На рубеже двух столетий. Aux confins de deux siècles: (Воспоминания 1881–1914). – Прага: «Орбис», 1929. – С. 36.
- ¹³ Черепнин Л. В. Отечественные историки XVIII–XX вв. – С. 102.
- ¹⁴ *Никс Н.Н.* «Велик и благодарен труд профессоров» (Жизнь и деятельность московской профессуры второй половины XIX – начала XX вв.). Препринт. – М.: ГУ ВШЭ. – С. 21.
- ¹⁵ Дворниченко А. Ю. Владимир Васильевич Мавр один. Страницы жизни и творчества. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2001. – С. 8–9.
- ¹⁶ Эпоха Петра I была основной в дослідженнях історика.
- ¹⁷ Архив Российской Академии наук. – Ф. 636. Богословский Михаил Михайлович, академик. – Оп. 1. Научные труды. – Ед. хр. 53. «Русская Правда как источник права». Пробная лекция читаная в Московском университете. 1898 г. Авторграф. – 10 л.
- ¹⁸ Черепнин Л. В. Отечественные историки XVIII–XX вв. – С. 103.
- ¹⁹ *М.М. Богословский.* Историография, мемуаристка, эпистолярная (научное наследие). – С. 22–93; *Черепнин Л.В.* Отечественные историки XVIII–XX вв. – С. 94.
- ²⁰ *Халина Т. И.* Богословский Михаил Михайлович // Историки России. Биографии. – С. 426.
- ²¹ АРАН. – Ф. 636. – Оп. 1. – Ед. хр. 53. – Л. 2.
- ²² Там же. – Л. 2.
- ²³ Там же. – Л. 3.
- ²⁴ Там же. – Л. 3.
- ²⁵ Там же. – Л. 3; Черепнин Л. В. Отечественные историки XVII–XX вв. – С. 103.
- ²⁶ АРАН. – Ф. 636. – Оп. 1. – Ед. хр. 53. – Л. 4.
- ²⁷ *Черепнин Л.В.* Отечественные историки XVIII–XX вв. – С. 103.
- ²⁸ АРАН. – Ф. 636. – Оп. 1. – Ед. хр. 53. – Л. 9 об.
- ²⁹ Там же. – Л. 7
- ³⁰ Там же. – Л. 10.
- ³¹ Там же. – Л. 8.
- ³² Там же. – Л. 6.

- ³³ Черепнин Л.В. Отечественные историки XVIII–XX вв. – С. 103.
- ³⁴ Див.: Додаток А.
- ³⁵ Халина Т.И. Богословский Михаил Михайлович // Историки России. Биографии. – С. 430.
- ³⁶ Там же. – С. 430
- ³⁷ О.Г. Пивоварова. Историко–педагогическая деятельность М. М. Богословского // Отечественная история. – 2005. – № 5. – С. 151.
- ³⁸ Там же. – С. 157.
- ³⁹ Див.: Додаток А.
- ⁴⁰ Мягков Г.П. Научное сообщество в исторической науке: опыт «русской исторической школы». – Казань: Издательство Казанского университета, 2000. – С. 210.
- ⁴¹ Там же. – С. 212.
- ⁴² Дружинин Н.М. Избранные труды. Воспоминания, мысли, опыт историка. – С. 186.
- ⁴³ Там же. – С. 186.
- ⁴⁴ Там же. – С. 186.
- ⁴⁵ Мельников А.В. М.М. Богословский в воспоминаниях современников // Археографический ежегодник за 2000 год. – М., 2001. – С. 290.
- ⁴⁶ Там же. – С. 187.
- ⁴⁷ Неберекутина Е.В., Сафонова Т.В. Дневник М.М. Богословского // Археографический ежегодник за 2000 год. – М., 2001. – С. 273.
- ⁴⁸ Там же. – С. 273.
- ⁴⁹ Там же. – С. 275.
- ⁵⁰ О.Г. Пивоварова. Историко–педагогическая деятельность М.М. Богословского // Отечественная история. – 2005. – № 5. – С. 153.
- ⁵¹ Там же. – С. 153.
- ⁵² Тихомиров М.Н. Дорога в историческую науку // Новое о прошлом нашей страны. [Сборник статей] Памяти академика М.Н. Тихомирова. – М.: Издательство «Наука» 1967. – С. 7.
- ⁵³ О.Г. Пивоварова. Историко–педагогическая деятельность М.М. Богословского // Отечественная история. – 2005. – № 5. – С. 151.
- ⁵⁴ Черепнин Л. В. Отечественные историки XVIII–XX вв. – С. 98.
- ⁵⁵ М.М. Богословский. Историография, мемуаристка, эпистолярная (научное наследие). – С. 38
- ⁵⁶ Пичета В.И. Воспоминания о Московском университете (1897–1901 гг.) // Московский университет в воспоминаниях современников (1755–1917). – М.: Современник, 1989 – С. 585.
- ⁵⁷ Готье Ю. В. Университет // Московский университет в воспоминаниях современников (1755–1917). – С. 566.
- ⁵⁸ АРАН. – Ф. 636. – Оп. 1. – Ед. хр. 56. Богословский Михаил Михайлович. «Русская Правда». Материалы по семинару. Автограф. Б/д. – 147 л.
- ⁵⁹ АРАН. – Ф. 636. – Оп. 1. – Ед. хр. 58. «Русская Правда в четырех редакциях». Издал В. Сергеевич. СПб, 1904. Брошюра с пометками М. М. Богословского. – 32 л.
- ⁶⁰ АРАН. – Ф. 636. – Оп. 1. – Ед. хр. 57. «Текст Русской Правды на основании четырех списков разных редакций». Издал Н. Калачов. Издание 3-е. СПб, 1881. Книга с автографом и пометками М. М. Богословского. – 32 л.
- ⁶¹ АРАН. – Ф. 636. – Оп. 1. – Ед. хр. 54. Богословский Михаил Михайлович. «Критические заметки на III том Goetza. Das Russische Recht». Автограф. 1912. – 26 л.
- ⁶² АРАН. – Ф. 636. – Оп. 1. – Ед. хр. 59. Богословский Михаил Михайлович. Стратонов И.А. «К вопросу о составе и происхождение краткой редакции Русской Правды». Казань, 1920. С надписью автора М. М. Богословскому. – 23 л.
- ⁶³ АРАН. – Ф. 636. – Оп. 1. – Ед. хр. 55. Богословский Михаил Михайлович. «Русская Правда». Введение и перевод текста. Автограф. Б/д. – 159 л.
- ⁶⁴ Черепнин Л. В. Отечественные историки XVIII–XX вв. – С. 119.
- ⁶⁵ Державний архів м. Київ. – Ф. 16. – Оп. 456. – Спр. 4776. Кисевский Государственный Университет: Послужные списки преподавателей и служащих университета на букву («Вла»). – 202+1 арк.; С.А. Котлов. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.). – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2005. – С. 258.
- ⁶⁶ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. – Ростов-на-Дону: Изд-во: «Феникс». 1995 – С. 16.
- ⁶⁷ Див.: Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця: ТОВ „Консоль”, 2005. – С. 458–463.
- ⁶⁸ АРАН. – Ф. 636. – Оп. 1. – Ед. хр. 55. – Л. 1–20.
- ⁶⁹ Там же. – Л. 21–23.

⁷⁰ Там же. – Л. 24–159

⁷¹ Там же. – Л. 10–12.

⁷² *Сергеевич В.И.* Русская Правда и ее списки // Журнал Министерства народного просвещения. – 1899. – № 1. – С. 1–41.

⁷³ *М. Владимировский-Буданов.* Хрестоматия по истории русского права. Вып. 1. – Ярославль: Тип. Г. Фальк, 1871. – 246 с.

⁷⁴ *Сергеевич В.И.* Русская Правда в четырех редакциях по спискам Археографическому, Троицкому и князя Оболенского с дополнениями и вариантами из других списков. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1904; 2-е изд. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1911. – 51+XXI с.

⁷⁵ АРАН. – Ф. 636. – Оп. 1. – Ед. хр. 55. – Л. 15.

⁷⁶ Там же. – Л. 15 об.

⁷⁷ Там же. – Л. 16.

⁷⁸ Там же. – Л. 15.

⁷⁹ Там же. – Л. 16.

⁸⁰ Там же. – Л. 12 об.

⁸¹ Дореволюційні видання на той час вже застаріли, оскільки дослідники не могли використовувати всі списки, що стали відомі в першій половині ХХ ст., а крім того, що не менш важливо, існуючі видання стали бібліотечним раритетом.

⁸² Санкт-Петербургский филиал архива Российской Академии наук. – Ф. 133. – Оп. 1–а. – Д. 33. Протоколы заседаний Постоянной историко-археографической Комиссии АН СССР. 14 января 1927 – 16 декабря 1929. – Л. 54.

⁸³ Там же. – Л. 68.

⁸⁴ СПбФА РАН. – Ф. 133. – Оп. 1–а. – Д. 33. – Л. 68; Валк С. Н. Избранные труды по историографии и источниковедению. – СПб., 2000. – С. 240.

⁸⁵ АРАН. – Ф. 636. – Оп. 3 – Ед. хр. 13. Протокол заседания Подкомиссии Археографической Комиссии АН СССР по подготовке издания Русской Правды. С приложением сопроводительного отношения. 1928 г. – 2 л.

⁸⁶ Там же. – Л. 1.

⁸⁷ Там же. – Л. 2.

⁸⁸ *Блащук С.* Видання „Руської Правди” Є.Ф. Карським та критика цього видання С.В. Юшковим // Український історичний збірник (2005). – Вип. 8. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 411–428; Її ж. Робота над виданням Руської Правди в період становлення радянської науки // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 14. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 366–380.

⁸⁹ Перечень списков Правды Русской // Правда Русская / Под общей редакцией Б.Д. Грекова. – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1940. – Т. 1: Тексты. – С. 55–61.

⁹⁰ *О.І. Пивоварова.* Историко-педагогическая деятельность М.М. Богословского // Отечественная история. – 2005. – № 5. – С. 157.

ДОДАТОК А

Лекція „Руська Правда як історичне джерело” зберігається у фонді академіка М. М. Богословського (Ф. 636) АРАН., в одному примірнику (Спр. 53). Це автографічний російськомовний текст, написаний на цупкому папері картонного типу, чорнилом з двох сторін аркуша, іноді внесені авторські правки олівцем у самому тексті та на полях. Лекція написана досить розбірливим почерком і добре збереглася.

Текст друкується при збереженні авторської орфографії та стилістики, що відповідає нормам того часу. Вважаємо також доцільним зберегти авторські знаки пунктуації та правки внесені рукою М. М. Богословського. Доповнення та правки, зроблені автором на полях, було внесено до тексту, згідно з авторськими помітками в тексті. Непрочитані слова відмічено в тексті три крапкою у квадратних дужках. Текстові скорочення, розкриті у квадратних дужках. Примітки і коментарі подано після публікації тексту.

РУССКАЯ ПРАВДА¹, КАК ИСТОЧНИК ПРАВА.

4 марта 1898 г.

Русская Правда относится къ циклу такихъ средневековыхъ памятниковъ, которыя принято называть «варварскими правдами»² (Leges barbarorum). Таковы были у германцевъ правды Салическая, Вестготская, Бургундская, Рипуаранская, Аллеманская, Баварская, Фризская и др. [угие]. У каждого народа на известной степени его развития является потребность записать действующий судебный обычай. Перечисленные законы и были осуществлениемъ этой потребности. Они дошли до насъ не в одинаковомъ виде: одни изъ нихъ представляютъ собой впервые сделанные записи, другіе носятъ уже следы более или менее значительной обработки подъ перомъ юриста. Заметно, что потребность записать свое право является у народа при столкновении с чужеземнымъ правомъ. На Западе у германскихъ племенъ писанные правды появляются тогда, когда эти племена стали занимать территорию римской империи и когда, следовательно, приносимые ими народные обычаи сталкивались съ римскимъ правомъ, действовавшимъ на занимаемой ими территории. У насъ писанный законъ возникъ при столкновении славянского народного обычая с византийскимъ правомъ, которое несла съ собою широкая струя византийского влияния, отразившаяся на самыхъ разнообразныхъ сферахъ жизни в древней Руси. При такихъ условияхъ появился у насъ зародышъ того памятника, которымъ я буду иметь честь занять сегодня Ваше внимание – Русской Правды. На меня возложена задача – характеризовать Русскую Правду, какъ исторический источникъ. ~~Внеяне еознавая сложность и трудность этой задачи, я все таки попытаюсь не решить и вполне и всецело, я далеко от такой мысли, а, такъ сказать, лишь подойти только къ ея решению, лишь в очень несовершенныхъ штрихахъ, наметить те приемы, которые, по моему разумные для такого решения вѣнрѣеа.~~ Сегодня мне бы хотелось сказать несколько словъ о значении Р. [усской] П. [равды] какъ исторического источника. Для этой цели я позволю себе во 1-хъ сделать кратчайший очеркъ содержания разбираемого памятника – показать на примерахъ, какихъ сведений источникамъ онъ можетъ служить для историка и въ 2-хъ отметить те опасности, с которыми добывание такихъ сведений сопряжено. ~~Ни того, ни другого — я не могу совершить однако, вполне я могу вести Васъ въ сокровищницу всего содержания Русской Правды — на это были бы целые месяцы если не годы занятий. Равнымъ образомъ нельзя будетъ мне теперь дать и полный ея критический анализ. Я ограничусь во 1-хъ темъ, что подведя Васъ къ земле «обетованной» ея содержания лишь издали, укажу Вамъ какое разнообразное богатство оно въ себе заключаетъ, и во 2-хъ темъ, что попытаюсь въ очень некоторыхъ и приблизительныхъ очертанияхъ. Набросать т. [ак] ск. [азать] карту такихъ опасныхъ подводныхъ рифовъ и мелей, которыя приходится встречать при изучении этого памятника.~~

Къ варварскимъ правдамъ вообще и въ томъ числе къ русской меньше всего можно предъявить требование о полноте текста. Они далеко не охватывали собою всего действующего права и вовсе не были темъ, что мы называемъ «сводомъ законовъ». Это были главнымъ образомъ только судебники т. [о] е. [сть] уложения о взысканияхъ за различныя преступления и правонарушения и уставы судопроизводства, такъ какъ и ближайшею погрешностью, ихъ называвшего, было судопроизводство. Но, страдая не полнотой – текст Русской Правды не лишенъ некоторой странности, и въ немъ можно все-таки уловить некоторую, разумеется, далеко не совершенную, схему. Въ этомъ отношении онъ далеко оставляетъ за собой германскіе правды, расположение статей которыхъ несравненно более хаотично. Ея содержание распадается на две части: предметомъ первой служатъ преступления противъ лица, предметомъ второй преступления и правонарушения касающіеся имущества. Тамъ и сямъ въ обеихъ частяхъ рассыпаны статьи, устанавливающіе порядокъ судебного процесса в различныхъ сферахъ. Преступления противъ лицъ въ свою очередь подразделены на преступления противъ жизни: сюда относится статья о взысканияхъ за убійство; и затемъ на преступления противъ здоровья: сюда относятся статьи о нанесении увечий и ранъ.

Такъ какъ Русская Правда какъ все варварскіе правды за все почти преступленія, за немногими только исключениями налагаютъ денежныя взысканія, то эти статьи о нанесеніи ранъ и увечій, представляютъ изъ себя какъ бы прейскурантъ различнымъ частямъ человеческого тела. Отделъ Правды, посвященный имуществу – разработанъ гораздо подробнѣе. В нем также можно заметить некоторый, постоянно впрочемъ перебиваемый, планъ. Этотъ отделъ открывается рядомъ статей о поврежденіи и похищеніи чужаго имущества. Дальше следуютъ статьи о взысканіи по займахъ и храненію имущества, о процентахъ, причемъ устанавливается нормальная высота % [процента]. О взысканіи по займахъ с несостоятельныхъ должниковъ, несчастныхъ и неосторожныхъ, о порядке конкурса при взысканіи долга многими кредиторами. Следуютъ затемъ статьи о найме, въ то время стоявшее въ ближайшей связи съ займомъ – и обрисовывающіе положеніе особаго класса «закуповъ» – вступавшихъ въ отношенія найма, Правда заканчивается двумя обширными группами статей: одна относится къ наследственному и семейному праву и содержитъ постановленія о наследствѣ и опеке. Вторая группа занята особыми видами древнерусскаго имущества – холопствомъ. Здѣсь встречаемъ постановленія об источникахъ холопства о побеге холоповъ и средствахъ ихъ отысканія, об ответственности техъ кто содействуетъ и о награде темъ, кто противодействуетъ этому побегу, об ответственности господина за холопа, совершившаго преступленіе или правонарушеніе.

Приведеннаго объема, мнѣ кажется достаточно, чтобы понять всю ту важность, какую представляютъ собой разбираемый памятникъ при изученіи той эпохи, къ которой онъ относится. Его не обойдутъ ни историкъ русскаго права, ни историкъ русской культуры; но степень его важности для того и другого несколько различная. Юристъ взглянетъ на Русскую Правду исключительно какъ на памятникъ права: онъ изучаетъ заключающіеся въ ней юридическіе нормы, выяснитъ отдѣльныя институты уголовнаго и гражданскаго права и формы процесса, наконецъ, следя за эволюціей права, поставитъ се въ связь съ предыдущими и последующими теми же памятниками, определитъ ея зависимость отъ первыхъ и влияние на вторыхъ. Для историка культуры Русская Правда дастъ несравненно больше. Онъ, конечно, долженъ будетъ воспользоваться ею какъ памятникомъ права, такъ какъ право есть одна изъ важнейшихъ сторонъ изучаемаго имъ историческаго процесса. Но онъ не ограничивается только этимъ. Русская Правда для историка культуры можетъ служить документомъ, отразившимъ на себѣ не только право, но и многіе другіе стороны жизни древнейшей эпохи въ исторіи Россіи. Предусмотреть и предсказать все те случаи, въ которыхъ историкъ долженъ будетъ обратиться за свѣдѣніями или доказательствами – нѣтъ решительно никакой возможности. Это зависитъ отъ личныхъ талантовъ и находчивости каждаго. Гениальные исследователи древнейшихъ эпохъ греческой или римской исторіи – иногда по несколькимъ уцелевшимъ строкамъ создаютъ стройныя гипотезы и воскресили прямо картины. Я попытаюсь только указать некоторыя стороны древнерусскаго быта, при изученіи которыхъ нельзя было бы обойтись безъ «русской правды».

Прежде всего она является немаловажнымъ источникомъ при пониманіи политическаго строя Киевской Руси³. По ней мы можемъ проследить дѣйствіе власти на древнерусское общество: во 1-хъ по ней мы можемъ подробно ознакомиться съ важнѣйшими функциями этой власти, какими были законодательство и судъ. Во 2-хъ она открываетъ намъ то расчленяющее воздѣйствіе, которое оказала княжеская власть на управленіе обществомъ. Все «княжеское» – людей, какъ и имущество эта власть выделила въ особую группу, назначивъ за нанесенія вреда темъ и другомъ усиленныя взысканія. Такимъ образомъ изъ среды древнерусскаго общества, княжеская власть отделила особое политическое сословіе «княжескихъ мужей», Русская Правда ознакомитъ насъ съ особенностями этого сословія. Кроме политическаго строя изъ Русской Правды можно почерпнуть целый рядъ данныхъ для изученія экономическаго быта современной ей эпохи связанными съ нимъ

социальными отношениями. Рабовладение лежит в основе этого социально-экономического порядка Киевской Руси. Холопство пользуется особым влиянием со стороны Русской Правды: ему посвящено большое число статей, и этот институт является наиболее разработанным. Правда дает возможность проследить, какую могущественную силу было рабство в древнерусском обществе и как неотразимо оно тянуло в себя нижние классы свободного населения. Мы видим, что ролейных закупов – наемных сельских работников, как толкуют одни, или класс крестьян, поселившихся на частновладельческих землях, как понимают его другие – уже немногим отличаются от положения холопов: закуп в случае побега от хозяина обращается в холопство, не отвечает сам за преступление, но может быть свидетелем на суде, Закон разрешает хозяину подвергать его телесному наказанию за провинность. Но в холопство втягивались и лица всех других классов: гарантией займа были тогда личная свобода, и невозможность уплатить долг – вела к рабству. Несвободным трудом и жило общество Киевской Руси. Русская Правда знакомит нас также и с теми отраслями промышленности, к которым этот труд прилагался. Так статьи о краже хлеба с гумна и скота указывает на развитие земледелия и скотоводства и дают нам данные о ценах на разные роды скота. Статьи о покраже бобров, порче сетей указывают на существование охотничьего промысла, а из статей о порче бортных деревьев и краже пчел и меда, мы можем судить о развитии бортничества. Так Русская Правда дает нам понятие о производстве.

Но из нея мы узнаем и о значении обмена в жизни Киевского общества. Торговля являлась сильно развитою: торг в городе – это что-то вроде римского форума, где сосредоточена юридическая жизнь местности. Подробные рассмотрения постановлений о торговых займах, о несостоятельных должниках – из торговцев, ведущих коммерческие операции с товаром, принятым комиссией, о конкурсе при взыскании с проторговавшегося купца – словом все то внимание, которое уделяет Р. [усская] П. [равда] торговым отношениям – дает нам участвовать в развитии обмена. Наконец, тот же памятник знакомит нас и с распределением богатства в древнерусском обществе. Это крайне неравномерное распределение. Дороговизна капитала, высота % [процента], доходящая выше 50, показывают, что капитал сосредоточен в немногих руках, тогда как население находится в состоянии задолженности и ведущей к потере свободы. Но по отдельным статьям Правды видны и изменения в экономических отношениях страны. Так в нее включено несколько статей Владимира Мономаха⁴, имевшего целью понизить существовавший в то время % [процент]. Очевидно, что ко времени этого князя экономические условия настолько ухудшились, что капитал подешевел, так что прежний % [процент] стал сказываться уже лихоимством. Сама денежная система, в связи с которой построена в Правде система взысканий, дает богатейший материал для представления об экономическом строе древней Руси в эпоху Правды. Таковы примеры тех сведений о политическом и экономическом строе, который мы можем почерпнуть из этого источника.

Теперь позвольте мне указать на те затруднения и опасности, с которыми сопряжено пользование разбираемым памятником, как историческим документом. Русская Правда открыта в 1738 г. и, следовательно, целых 160 лет служить и камнем преткновения и камнем для точения остроумия русских ученых, ею занимающихся. О ней накопилась целая литература, а перечень исследователей посвятивших ей свои труды, представил бы длинный список, украшенный блестящими именами. Много, конечно, сделано, но едва ли не еще больше остается сделать впереди. Много разъяснено в этом загадочном памятнике, но он в значительной мере остается загадкой. Он не только не истолкован окончательно, но даже и не весь прочтен. Непонятными и неразъясненными являются не только целые институты, но даже и отдельные постановления. И слова их можно встретить на каждой странице. Беру первый попавшийся подь

руку пример: Вотъ ст. [атъя] 53 (Тр. [оицкого] сп. [иска]⁵) «Аже у господина ролейный закуп, а погубит войскій конь, то не платити ему». Что также этотъ войскій конь такъ и остался до сихъ поръ не разъясненнымъ. Предлагаемъ различные толкования: слово уже было непонятно позднему переписчику текста, который заменилъ его словомъ «свойскій», словомъ несуществующимъ и долженствовавшимъ означать свой. Некоторые исследователи даютъ этому выражению значение: «военный конь», другие на это возражаютъ имъ, что въ эпоху Русской Правды даже и люди не разделялись на военныхъ и государственныхъ, темъ менее могло быть такое деление въ лошадяхъ. Одинъ толкователь пролагалъ даже такое объяснение: онъ виделъ выражение «войскій конь» – буквальную передачу греческихъ словъ % [процента], вольт, значение, которыхъ очень заманчиво для очей статьи. Только почтенный толкователь упускалъ изъ виду, что такого греческого выражения не существовало и что оно изобретено имъ же самимъ. Итакъ, первое затруднение при пользовании памятникомъ заключается въ томъ, что онъ далеко еще не объясненъ и не истолкованъ.

Однако не следуетъ отчаиваться в возможности дальнейшего объяснения и истолкования текста Русской Правды. Примеръ съ словомъ «отарица» показываютъ, какія метящие открытия возможны въ этой области. Какихъ только объяснений не давали этому загадочному слову: его объясняли то как плату за купу, то как месячину, то наконецъ переставили в немъ буквы и читая его как «оратица» – приписывали ему значение земельного участка, данного за купу – пока проф. [ессору] [Николай Павлович Павлов–Сильванский] Павлову⁶ не удалось открыть настоящий смыслъ этого слова. Это слово онъ встретилъ в одной грамоте XV в., текстъ которой заимствованъ изъ пандекты Никона Черногорца⁷. В немъ «отарица» переведено находившемся в пандектахъ слово *resclium*⁸ – понятие хорошо известны, обозначающее имущество раба. Русская Правда и воспользовалась очевидно этимъ словомъ для обозначения собственного имущества закупа.

Второе затруднение при понимании Русской Правды какъ историческомъ источнике заключается въ томъ, что очень часто нерешеннымъ остается вопросъ, въ какой мере каждая отдельная норма, содержащаяся въ Правде, находила себя осуществление в действительности. Прежде всего очень трудно разобратъ въ составе Правды. Она не есть единый цельный законодательный актъ. Даже и въ своей древнейшей краткой редакции – Русская Правда есть уже сборникъ, составленный изъ различныхъ и разновременныхъ частей, темъ более, что половина относится къ позднему пространной редакции, сложившейся уже въ конце XII или даже XIII века. Въ статьи сборника вошли статьи, представлявшие изъ себя запись народного обычая. Рядомъ съ ними некоторые постановления, носящие явные следы чужеземного влияния. Въ особенности заметно на правду влияние памятниковъ византийского права. Но вопросъ о византийскомъ влиянии иногда не бываетъ такъ простъ, какъ это можетъ показаться съ первого взгляда. Иногда совершенно невозможно различить, что въ Правде является предметомъ нашего обычая и что плодомъ инымъ, византийского влияния. Приведу примеръ. Ст. [атъя] 27 угрожаетъ взысканиемъ въ 3 гривны тому, кто влезетъ на чужь конь не прашавъ. Въ одномъ законодательномъ сборнике, который встречается въ нашихъ кормчихъ рядомъ съ Русской Правдой и представляетъ изъ себя выделку византийского Кодекса VIII в. – «Эклоги»⁹ мы читаемъ подобную же статью: «аще кто безъ повеления на чужомъ коне ездить, да ся платитъ по три краты». По–видимому, ничего нетъ проще какъ объяснить приведенную вамъ статью Русской Правды, какъ заимствование изъ этого византийского памятника – сопутствовалъ с заменой назначенныхъ въ последнихъ трехъ ударовъ – тремя гривнами, соответственно всей системы нормъ, слой Русской Правды, предпочитание ей денежную пеню телесному наказанию. Но вотъ [Михаил Петрович] Погодинъ¹⁰ въ своихъ исследованияхъ утверждаетъ, что законъ о пуде на чужомъ коне есть чистый Скандинавский: въ Ютландскихъ законахъ сказано: [...] ¹¹ ть въ Правде Рипуарскихъ Франковъ, относящейся къ VII столетию читаемъ: [...] ¹². И такъ буквально одна и та же статья въ четырехъ различныхъ кодексахъ и везде это загадочное чисто

три: три гривны, три удара, три марки и три десятка солидовъ. Не угодно ли теперь разобрать, кто здесь у кого заимствовалъ! И почему не допустить, что эта статья возникла совершенно самостоятельно въ каждомъ перечисленномъ законодательстве.

Кроме записей древнейшего обычая и статей, заимствованныхъ изъ византийскаго права, мы встречаемъ въ правде самостоятельныя законодательныя постановления разныхъ судовъ и отдельныхъ князей – и чистыя судебныя решения, введенныхъ потомъ въ общее нормы. Но относительно важности этихъ элементовъ, которые представляютъ судебный продуктъ, выработанный самою жизнью, и строже регулировать эту жизнь, поставить ее въ известномъ здесь и дать ей известное, заранее определенное название – трудно судить насколько они осуществлялись. Та эпоха, къ которой относится Русская Правда оставила намъ слишкомъ мало памятниковъ, по которымъ можно было проверить действие Русской Правды въ жизни. И важно что дети Ярослава¹³ отменили кровную месть, но у насъ нѣтъ достаточно доказательствъ чтобы судить насколько полно это постановление вошло въ жизнь. И такъ у насъ очень мало средствъ того, чтобы проверить насколько по судамъ статьи Русской Правды осуществлялись въ жизни и насколько она осталась лишь благомъ отдельныхъ.

Если такимъ образомъ, неловкостью, все ли о чемъ говорить Правда осуществлялось жизнью, то въ свою очередь хорошо известно, что въ жизни существовало многое такое, о чемъ совершенно не говоритъ Правда. Въ этомъ законодательномъ труде остаются при толковании эпохъ, намъ интересные и здесь никакъ – и опасность самая большая. Правда не полно отразила бытъ своей эпохи. Причины этого разнаго рода.

Во первыхъ та присущая всемъ варварскимъ правдамъ неполнота, о которой приходилось уже говорить вамъ. Во 2-хъ есть основания предполагать съ ея стороны и намеренное умолчание о техъ сторонахъ современной ей действительности, которыя почему либо могли быть неизвестными составителямъ. Можно указать такие пробелы въ Русской Правде и въ области уголовного права, и въ области гражданскаго права и процесса. Уголовное право современной ей эпохи не вполне отразилось въ Правде: оно не знаетъ какъ некоторыхъ видовъ преступлений, такъ и некоторыхъ практиковавшихся въ жизни наказаний. Она не говоритъ ни слова ни о преступленияхъ политическихъ, ни о преступленияхъ противъ нравственности, о последнихъ конечно потому, что этотъ разрядъ преступлений въ сфере духовнымъ судомъ, въ сфере которою создались и особые кодексы, посвященные именно этимъ преступлениямъ, я разумею уставы о церковныхъ судахъ великихъ князей Владимира¹⁴ и Ярослава. Точно также Правда не знаетъ в области наказаний игнорируетъ смертную казнь, а между темъ есть несомненныя свидетельства о томъ, что этотъ видъ возмездия практиковался в действительности. Въ древней Руси существовало общее правило, что князь отвечаетъ за свою вину волостью, а бояринъ головой. Летопись записала и отдельные случаи, когда применялась смертная казнь.

Въ XI веке въ разныхъ местностяхъ Руси появлялись въ голодные годы какие-то волхвы, которые производили какие-то странныя операции надъ женщинами, кончавшіеся обыкновенно смертельнымъ исходомъ для последнихъ. Целью этихъ операций было добыть рыбу и жито, которыхъ по заявлению этихъ волхвовъ, женщины будто бы скрывали у себя подъ кожей. Действия этихъ волхвовъ возбуждали смуту въ народе, и княжеское правительство, захватывая ихъ расправлялось съ ними подвергая казни. Къ XII в. Андрей Боголюбский¹⁵ палъ жертвою заговора, составленнаго родственниками казненнаго имъ боярина. Есть основания думать, что смертельная казнь применялась не только за политическія преступления. Наконецъ, въ начале XIII века: въ Галицкую область были приглашены княжить дети Игоря Северскаго, знаменитаго героя «Слова о полку Игореве»¹⁶. Князья эти – Игоревичи – не пришлось однако по вкусу галичанамъ, были свергнуты ими со столов и двое изъ нихъ были даже повешены. Позже глава Черниговскаго дома, къ которому

принадлежали эти несчастные Игоревичи – князь Всеволод Чермный¹⁷, приписывалъ почему то это происшествие интригамъ ненавистныхъ ему мономаховичей, которымъ и сказалъ: «брата моя есте два князя повесили вы въ Галиче, яко видно, что смертная казнь для обыкновенныхъ преступниковъ не была чемъ то исключительнымъ».

И гражданские отношения не полно переданы Правдой. Такъ, например, въ статьяхъ, относящихся къ наследственному праву она говоритъ исключительно только о наследстве нисходящихъ и ни слова не упоминаетъ о наследстве боковыхъ родственниковъ. Изъ этого некоторые исследователи заключали, что «Русская Правда» не даетъ права наследования боковымъ родственникам. Но какъ уже указалъ [Сергей Михайлович] Соловьевъ¹⁸ [Константину Дмитриевичу] Кавелину¹⁹ отъ молчания Русской Правды нельзя еще заключать объ отсутствии того или другого явления въ древнерусскомъ действующемъ праве. Если боковые родственники имели право на получение выкупа за убийство, то тем более вероятно, что имъ принадлежало и право наследования после родича. Это предположение подтверждается фактически такими памятниками права, какъ договоръ Олега съ греками и церковные уставы²⁰ Владимира Св. [ятого] и Всеволода²¹. Институтъ холопства наиболее подробно и тщательно расписанъ въ Правде, но перечисляя его источники, она однако не упоминаетъ о такомъ обильномъ источнике, какимъ былъ пленъ. Наконецъ въ процессе она совершенно умалчиваетъ о судебномъ поединке – поле, которое однако в широкой степени практиковалось русской жизнью въ эпоху Правды. Вотъ примеры молчания этого кодекса о явленияхъ жизни. Русская Правда не знаетъ в частности преступления – преступлений политических и противъ нравственности, въ области наказаний – казни. Въ гражданскомъ праве: наследования боковыхъ родственниковъ и всехъ источниковъ холопства, в процессе – поля. И такъ Р. [усская] П. [равда] – есть не только источникъ для изучения права, но и для изучения другихъ сторонъ жизни. Но она источникъ столько же обильный сколько и опасный. Эти опасности ея, какъ документа – двоякого рода: одни случайныя и вредность замечается въ томъ, что она не достаточно объяснена и истолкована, другия постоянныя присущее ей по ея природе по недостатку средствъ для ея проверки. Эти опасности заключаются въ томъ, что Русская Правда содержитъ въ себе, быть можетъ, только такое, чего не знала современная ей жизнь, а во 2-хъ современная ей жизнь знала многое такое, чего не знала Русская Правда.

Ф. 636. Богословский Михаил Михайлович, академик. – Оп. 1. Научные труды. – Ед. хр. 53. «Русская Правда как источник права». Пробная лекция читанная в Московском университете. 1898 г. Автограф: – 10 л.

¹ „Руська Правда” – найвизначніший збірник стародавнього руського права, складений в XI–XII ст. на основі звичаєвого права, важливе джерело для дослідження середньовічної історії права та суспільних відносин Київської Русі і суміжних слов’янських народів. Оригіналу „Руської Правди” не знайдено, натомість збереглося значне число її списків з XII–XVIII ст. Була відкрита В. Татищевим в 1738 р. в тексті Новгородського літопису. „Руська Правда” мала безпосередній вплив на всі правові пам’ятки литовської доби в історії України (напр., Судебник Казимира, 1468 р.); за посередництва Литовських Статутів (1529, 1566, 1588) деякі норми увійшли до українського права гетьманської доби.

² Варварські правди (лат. *Leges barbarorum* – дослівно закони варварів) – запис права германських племен (вестготів, бургундів, франків і ін.), заснувавши на території Західної Римської імперії свої королівства. До варварських правд відносяться: Вестготська правда (її сама рання частина записана в другій половині V ст.), Бургундська правда (кінець V – початок VI ст.), Салічна правда (початок

VI ст.), Рипуарська правда (VI–VII ст.), Алеманнська правда (кінець VI–VIII ст.), Баварська правда (середина VIII ст.), Лангобардські закони (середина VII – середина VIII ст.), Англо-саксонські закони (VII–IX ст.), Саксонська правда, Фризська правда, Тюрингська правда, Правда франків-хамавів (початок IX ст.). Варварські правди відображають процес переходу від родового ладу до феодального. Мають, як правило, складну структуру складаються з окремих частин різночасного походження (наприклад, Рипуарська, Алеманнська) або, будучи результатом єдиного законодавчого акту (Салічна правда), доповнені королівськими законами пізнішого періоду. Більшість норм стосується кримінального права і судового процесу. Варварські правди в більшості випадків застосовувалися тільки до осіб даного племені.

³ Київська Русь – велика середньовічна держава Східної Європи кінця IX–XIII ст. У середньовічних джерелах її називали Русь або Руська земля. Термін „Київська Русь” впровадили до наукового обігу історики. Давньоруська держава постала внаслідок об’єднання розрізнених східнослов’янських племен у племінні союзи та племінні княжіння навколо території Середньої Наддніпрянщини та Великого Новгороду.

⁴ Володимир Мономах (1053–1125 рр.) – великий князь київський (1113–1125 рр.), державний і політичний діяч.

⁵ Троїцький список знаходиться в складі давньоруського юридичного збірника Мерила Праведного із зібрання Троїце-Сергієвої лаври, яке зберігається в рукописному відділі Російської Державної Бібліотеки м. Москва (Троїцьке зібрання № 15). Дане Мерило написано на пергаменті уставом XIV ст. і являється найдавнішим із дійшовших до нас Мерил. Рукопис написано дуже справно, де-не-де зустрічаються помилки, непомічені писцем, але їх дуже мало. „Руська Правда” поділена тут на два розділи (28, 29). Перший розділ розміщено на арк. 332 – 336 зв. (арк. 336 зіпсований і на ньому багато слів і окремих літер стерто), друга частина „Руської Правди” починається не на наступному аркуші, а через арк. – 338 і закінчується на арк. 344.

⁶ Павлов-Сильванський Микола Павлович (1869–1908 рр.) – історик, професор Вищих жіночих курсів в Санкт-Петербурзі (з 1902 р.). Розробив концепцію розвитку феодалізму в Росії, яку виклав у наступних працях: Феодализм в Древней Руси. – СПб., 1907; Феодализм в удельной Руси. – СПб., 1910.

⁷ Пандекти Никона Черногорца – юридичний пам’ятник XIV ст. (лат. pandectae, від гр. pandektes – всеохоплюючий) – в Стародавньому Римі твори відомих юристів. Широко відомими стали пендикти, що склали другу частину Кодифікації Юстиніана (найбільш поширена назва – дигести). Пандекти розглядалися як збірники діючого права і як підручники.

⁸ Rescium – майно, власність; від „resus” – худоба. У Стародавньому Римі майно, яке на певних умовах голова сім’ї давав в користування синам, іншим залежним від нього особам і рабам, зберігаючи право власності на нього. Частина доходу з пекулія зазвичай віддавалася його власникові.

⁹ Еклога – кодекс візантійського законодавства, виданий імператором Левом III.

¹⁰ Погодін Михайло Петрович (1800–1875 рр.) – історик, археолог і журналіст, академік Петербурзької АН (1841 р.). Исследования, замечания и лекции о русской истории. – М., 1846. – Т. I, III.; Древняя русская история до монгольского ига. – М., 1871 – 1872. – Т. I, III.

¹¹ Тут автор наводить статтю з Ютландських законів, латиною.

¹² Тут міститься стаття з Правди Рипуарских Франків, латиною.

¹³ Ярослав Володимирович Мудрий (біля 983–1054 рр.) визначний державний діяч, великий князь київський.

¹⁴ Володимир Великий (958–1015 рр.) – великий князь київський з 980 р. (Володимир Великий, Володимир Святий, Святий рівноапостольний князь Володимир, Володимир Красне Сонечко, Володимир Святославич).

¹⁵ Андрій Боголюбський (близько 1111–1174 рр.) – князь вишгородський (1149–1150, 1155–1156 рр.),

пересопницько-турівський (1150–1151 рр.), володимиро-суздальський (1156–1174 рр.), син Юрія Долгорукого та половецької князівни. Прізвисько Боголюбський отримав від назви міста Боголюбове, яке князь зробив своєю резиденцією.

¹⁶ „Слово о полку Ігоревім” – героїчна поема кінця XII ст., поетичний твір невідомого автора княжої доби. Оригінал твору відкрив граф А. Мусін-Пушкін, відкупивши його в архимандрита Спасо-Ярославського монастиря Йоїля 1791 р., і видав друком у Петербурзі 1800 р., при співпраці знавців палеографії М. Малиновського і М. Бантиш-Каменського. Сам рукопис і більшість друкованих примірників згоріли під час московської пожежі 1812 р. Темою є невдалий похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців навесні 1185 р. Мова, якою написано „Слово о полку Ігоревім”, це тогочасна літературна мова, подібна до мови літописів. Переклади і переспіви існують багатьма мовами світу, а найбільше українською і російською.

¹⁷ Всеволод Чермний (Всеволод Святославич Чермний) – чернігівський князь, з роду чернігівських князів син Святослава Всеволодовича та полоцької княгині Марії.

¹⁸ Соловйов Сергій Михайлович (1820–1879 рр.) – історик, автор численних досліджень з історії Росії. В 1842 р. закінчив Московський університет, в 1845 р. почав викладацьку діяльність. З 1847 р. – професор, 1864–1870 рр. – декан історико-філологічного факультету Московського університету. Академік (з 1872 р). В 1871–1877 рр. – ректор Московського університету. В цей час історико-філологічний факультет досяг європейських висоту всіх сферах своєї діяльності, особливо в підготовці професійних істориків.

¹⁹ Кавелін Константин Дмитрович (1818–1885 рр.) – відомий письменник, юрист, психолог, етнограф і суспільний діяч. Навчався в Московському університеті. В 1846 р., як історик права та фольклорист опублікував роботу „Взгляд на юридический быт древней Руси”.

²⁰ Устав – закон або збірка правил, що регулював ту чи ту ділянку правовідносин, також важливий акт законодавства, що становив джерело права за княжої доби.

²¹ Всеволод (1030–1093 рр.) – син Ярослава Мудрого. По смерті отця, як третій син, сів в Переяславі. Також князував в Чернігові та Києві.